

Vore landsbyers alder og struktur.

Studier over 2 markbøger fra 1688-matriklen.

Geografisk Tidsskrift, Bind 58 (1959)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/gto/gto_0058-PDF/gto_0058_69950.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=69950>

pdf genereret den : 22/5-2008

Vore landsbyers alder og struktur.

Studier over 2 markbøger fra 1688-matriklen.

Af Viggo Hansen.

Den geografiske metodes anvendelse på studiet af den danske landsbys historiske udvikling synes aldrig at have nydt større bevågenhed i Danmark, og det er da også kun lidt, der ad denne vej har set dagens lys. Nok har så banebrydende arbejder som P. Lauridsens (1896) og især H. Larsens (1918) vakt interessen for denne sag, men nogen »skole« har disse ikke dannet, sådan som det er blevet tilfældet i Tyskland, hvor bebyggelsesforskningen er gået hånd i hånd med studiet af markorganisationen (Flurforschung), en studieretning, der har givet yderst værdifulde resultater. Vigtige, nye bidrag er på dette punkt ydet af Niemeier (1944, 1950), W. Ewers (1951, 1952), Krenzlin (1952), Müller-Wille (1957), Oberbeck-Jacobs (1957) m. fl. Men også fra svensk side har udredningen af landsbyens historie fra geografisk side givet gode resultater. Her må først og fremmest nævnes Sven Dahl (1942), Gösta Nordholm (1931), G. Eneqvist (1937) og, med speciel benyttelse af den metrologiske metode, D. Hannerberg (1955, 1957, 1958), som ad denne vej har skabt helt ny viden om den nordiske landsbys udvikling og sat den i relation til agerudviklingen.

Fra dansk side foreligger et par mindre arbejder af M. Vahl (1930, 1931) om den danske landsby, men en langt større indsats er der ydet med hensyn til oldtidsbebyggelsen, hvor G. Hatt (1949, 1957 m. m.) har vundet international berømmelse for sine arkæologiske undersøgelser af oldtidsagre og bebyggelsen i tilknytning hertil. Derimod er der gjort relativt lidt ud af studiet af den store lacune i vor viden om bebyggelsens udvikling i tiden fra germansk jernalder til den nyere tid. Denne middelalderforsknings væsentligste bidrag er H. Larsens (1918), som benyttede de gamle matrikler og Valdemar den Andens Jordebog, mens S. Aakjær (1936) har

studeret især den metriske eller metrologiske side af sagen i forbindelse med de ældre markrebninger.

Men den hævdvundne store interesse for arkæologien i Danmark har også med hensyn til middelalderforskningen sat sig visse spor, ikke mindst gennem A. Steensbergs udgravninger (1953), og samme har endvidere sammen med C. Rise Hansen foretaget indgående studier af nogle sjællandske landsbyer på grundlag af de gamle matrikler (1951).

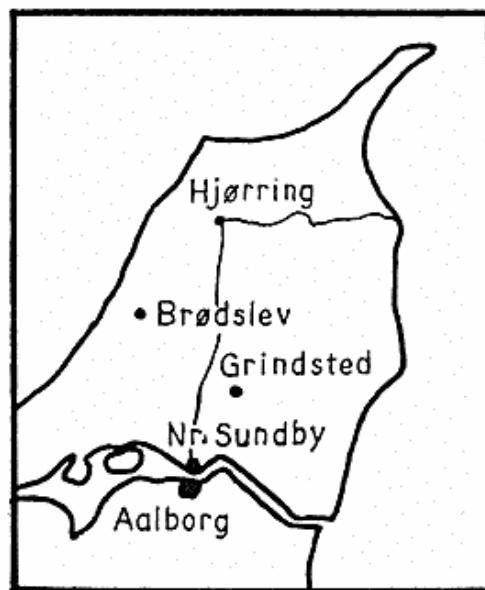

Fig. 1

Men endnu har ingen geograf hidtil haft mod til at dykke ned i det vældige kildestof, der ligger i matriklerne 1662 og 1688, ved hjælp af hvilke man er i stand til at skaffe sig et næsten fuldstændigt billede af dansk landbrug i sidste halvdel af 1600-tallet. Opmålingsprotokollerne til matriklen 1688 giver således for hver by og ejerlaug i Danmark, med undtagelse af Bornholm og Sønderjylland, detaljerede oplysninger om de enkelte markskifter, og inden for hvert skifte er hver ager målt med angivelse af længde og bredde, og hvem der dyrkede den. Derud over oplyses der om rotationen, jordens kvalitet og meget mere. Ekstraktopmålingsprotokollerne fortæller om hver enkelt brugs tilliggende, fordelt på skifter og agre, disses areal etc. Tilsammen betegnes disse to sæt protokoller for Markbøgerne, og af disse findes der mindst en for hvert sogn.

Nærværende undersøgelse er et forsøg på, ud fra dette righoldige materiale, at få et så dybtgående kendskab til den danske landsby fra slutningen af 1600-tallet som muligt, og så med denne viden som grundlag at trænge endnu længere tilbage, ind i den ovenfor omtalte lacune, som middelalderens bebyggelse i Danmark repræsenterer.

Til arbejdet er benyttet markbøgerne nr. 1575 (Ingstrup so. i Hvetbo herred), hvori Brødslev er beskrevet, og nr. 1590 (Hammer sogn i Kjær herred), hvori Grindsted står. Som kartografisk grundlag er benyttet udskiftningskortene til de samme to byer, en uvurderlig hjælp, uden hvilken mange af de spørgsmål, der rejser sig under arbejdet med matriklerne, ikke eller kun vanskeligt vil kunne løses.

BRØDSLEV

Brødslev by og ejerlaug ligger i den sydlige del af Ingstrup sogn (Hvetbo herred) på den moræneø, der omfattes af Ingstrup og Saltum kommuner. Overfladen er her nogenlunde jævn, men alligevel har terrænet ikke noget ensformigt præg, fordi der fra næsten alle sider skærer sig dale langt ind i det. Derved får »bakkeøen« udseende af et stærkt lappet blad, hvori morænepartierne er fligene. Denne landskabets opsplittethed har sikkert spillet en afgørende rolle både for placeringen af bymarkerne og for bytomtens udformning. På den højereliggende, tørre moræne voksede agerlandet frem, skifte for skifte, mens de fladbunde tørdale afgav græsning for kvægets sommerfodring og høslet til vinterbrug. Hvor erosionsdale-nes spidser mødte det flade, dyrkede land, var det ideelle sted for placeringen af bebyggelsen, der i lige måde drog nytte af ageren og af græsningsområderne, og ud fra denne kendsgerning må man se landsbyens spredte karakter. Men under fællesskabets betingelser, hvor agrene lå spredt ud over hele bymarken, har den lange vej ud til de yderste agre været en gene, så da udskiftningen blev en realitet efter 1796, flyttede næsten alle gårdene ud på deres til-målte lodder, hvorved den i forvejen meget åbne landsbybebyggelse helt mistede sin bykarakter.

Da matriklen 1688 blev optaget, var der i Brødslev 23 landbrugs-ejendomme, der fordelte sig på 5 gårde, 13 bol af meget varierende størrelse og 5 husmandssteder. De 5 gårde og de 13 bol blev ved matrikuleringen alle regnet for gårde, eftersom de blev skyldsats til mer end 1 tønne hartkorn hver. Størrelsen af disse »gårde« var yderst forskellig, varierende fra 30 tdr. ld. ned til under 5 tdr. Men når markbøgerne fra 1688 og de forud for den tid liggende præsteindberetninger (1553, 1568, 1571 etc.) ret nøje skelner mellem gårde eller helgårde på den ene side og bol eller halvgårde samt halve bol eller kvartgårde på den anden side, så har der sikkert ligget en langt dyberegående realitet bag denne sondring end matrikuleringsens definition af en gård. Dels er der en reel størrelses-forskel i jordtilliggende, som også betegnelserne hele, halve og kvarte gårde angiver, men dels har der også været en forskel i rettigheder af anden art som f. eks. retten til høslet på engene, retten til at opfodre svin m. m. Men herud over synes der at være grund til at tro, at der også ligger en historisk, i traditioner bundet forskel mellem gårde og bol og mellem helgårde og halvgårde.

For Brødslevs vedkommende viser det sig, at man kan klassificere ejendommene i 4 grupper, sådan som det er vist på tabel I.

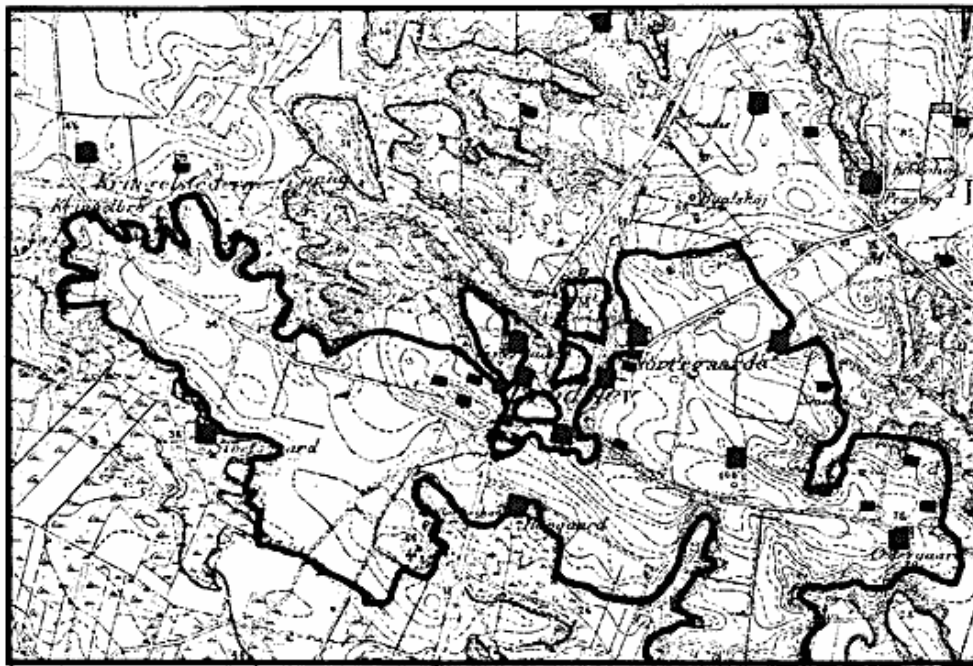

Fig. 2. Brødslev ejerlaugs grænser og bebyggelsen ca. 1810.
 Fig. 2. The Brødslev township and farmsteads c. 1810.

Gruppe 1 består af de 5 gårde, der foruden at have det største jordtilliggende også har rettigheder til bjergning af enghø. Disse 5 gårde ejede i 1688 tilsammen 113 tdr. ld. agerjord inden for Brødslev ejerlaug, foruden af den ene ejede 6 tdr. ld. i Trudslev by, der ligger nv. f. Brødslev. Gruppe 2 omfatter de 5 dernæst opregnede bol (numrene 6—10), der tilsammen ejede 60 tdr. ld. agerjord, men som desuden takseredes til engs hartkorn, d.v.s. havde engrettigheder. Gruppe 3 omfatter resten af bolene (numrene 11—18), der ejede 63 tdr. ld. af bymarken, men som ingen engrettigheder havde, og som altså fodringsmæssigt set var langt ringere stillet end de mere privilegerede bol. Endelig omfattede gruppe 4 gadehusmændene, der ikke ejede anden jord end den, som deres huse lå på.

Af tabellen vil man også kunne se toftejordenes størrelse, og man vil bemærke, at gårdene gennemgående har de største tofter, hvad man også skulle vente, men man konstaterer ligeledes, at ikke alle ejendommene havde tofter, og at der ikke var noget fast forhold mellem toftens størrelse og den samme ejendoms andel i bymarken. Man kan af dette slutte, at man i Brødslev på matrikuleringsens tid ikke fulgte de regler, som udtryktes i Jyske Lov om, at toften skal være »agers moder«, og at »som toften rebes, skal al ager rebes«. At toften og toftenavnet ikke har været noget fast og uforanderligt

Tabel I.
Table I.

Brødslev bys brugere 1688.
The Brødslev farmers in 1688.

	Areal tdr. skp. <i>area</i>	Deraf toften <i>the paddock</i>	Jord der		Rettigheder til eng <i>with meadows</i>
			hviler <i>not yearly sown</i>	bruges årligt <i>yearly sown</i>	
Gård 1	14.4 ¹⁾	2.6	6.7	7.5	+
— 2	17.5 ²⁾	0.3	13.2	4.3	+
— 3	23.1	1.5	7.2	15.7	+
— 4	30.0	6.3	17.1	12.7	+
— 5	27.6	4.0	14.2	13.4	+
Bol 6	14.1	1.4	8.2	5.7	+
— 7	15.2	1.1	9.7	5.3	+
— 8	8.6	—	4.7	3.7	+
— 9	11.3	0.6	7.3	4.0	+
— 10	10.4	0.5	8.1	2.3	+
— 11	6.6	—	3.6	3.0	
— 12	14.7	0.2	7.6	7.1	
— 13	7.6	0.5	5.3	2.3	
— 14	6.4	0.4	4.2	2.0	
— 15	6.4	0.1	1.5	4.7	
— 16	5.7	0.1	1.6	4.1	
— 17	4.7	0.3	3.1	1.6	
— 18	10.5	2.5	7.5	3.0	
Hus 19	0.2	0.2	0.2		
— 20	0.2	0.2	0.2		
— 21	0.2	0.2	0.2		
— 22	0.1	0.1	0.1		
— 23	0.3	0.3	0.3		

¹⁾ 4.0 tdr. land ødelagt af sandflugt.

²⁾ 2.3 tdr. land ødelagt af sandflugt.

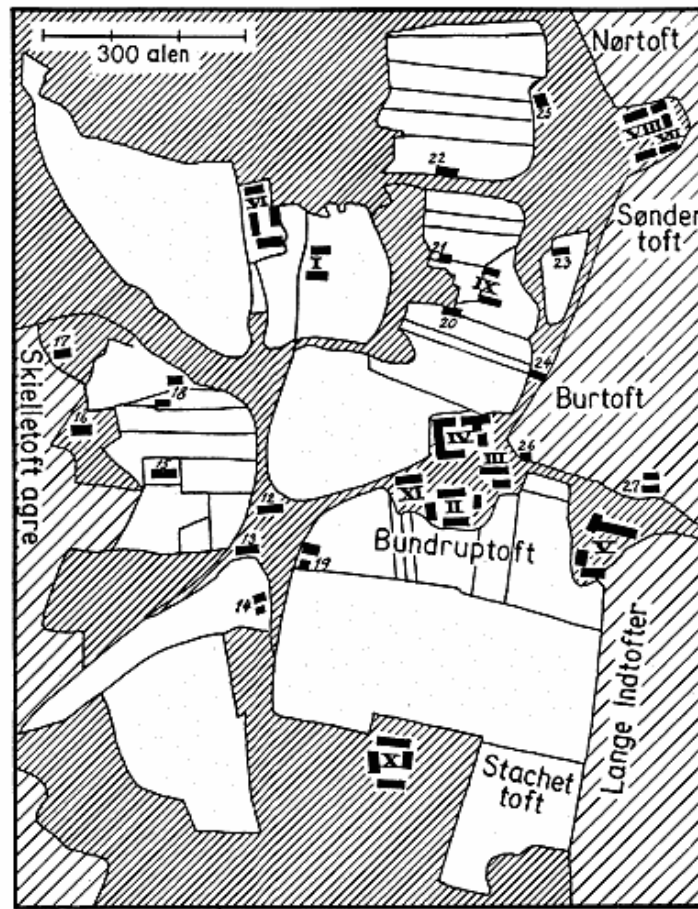

Fig. 3. Brødslev bytomt ved udskiftningen 1796.
 Fig. 3. The Brødslev farmsteads and paddocks 1796.

begreb selv i tiderne forud for matriklen 1688, kan man slutte ved en betragtning af fig. 3, hvoraf det fremgår, at bymarken (det skraverede) indeholder adskillige navne på toft, mens de egentlige hus-tofter kun sjældent er benævnt (Bundrup toft). Det er således åbenbart, at der i tidens løb må være sket adskillige reguleringer af den store bytomt, samt at nye tofter er blevet føjet til de ældre. Det billede, som man ud fra de gamle landskabslove kan danne sig af en landsbys organisation (forten, gårdene, tofterne og bymarken), havde således ikke nogen gyldighed i Brødslev i slutningen af 1600-tallet og antagelig heller ikke i århundrederne nærmest forud. Nogen egentlig forte fandtes ikke før udskiftningen, men bytomtens fællesjord var opløst i nogle små åbne pladser med smalle forbindelsesveje imellem.

Uden for selve bytomten, der ved udskiftningstiden målte 900 alen (560 m) fra øst til vest og 1300 alen (800 m) fra nord til syd,

lå bymarken, opdelt i et stort antal skifter af vidt forskellig størrelse. Om en inddeling i vange, som det har været tilfældet mange steder, var der ikke tale. Næsten halvdelen af jorden (108 tdr. ld.) var alsædejord, d.v.s. brugtes hvert år uden hvile. Af fig. 4 vil det ses, at denne alsædejord især lå øst for bytomten, hvoraf man kan slutte, at den bedste jord fra naturens side lå her, for såfremt de bedre jordbundsforhold ikke havde indiceret denne brugsform, så ville alsædejorden have været nogenlunde jævnt fordelt over den del af bymarken, der lå nærmest gårdene, altså også vest for bytomten. Forudsætningen for at jorden kunne give en afgrøde hvert år var nemlig, at den fik gødningstilførsel hvert år, og det ville være urimeligt at køre så langt bort med gødningen, hvis ikke det var mere rentabelt her end andre steder. Betydningen af afstanden fra gårdene for agerens produktivitet fremgår også tydeligt af fig. 4. Umiddelbart op til alsædejorden samt vest for bytomten lå der skifter, som dyrkedes i 3 år, hvorefter de hvilede i 3 år, eller også dyrkedes de i 4 år og hvilede i andre 4. Til denne gruppe, der set gennem en årrække gav en afgrøde hvert andet år, hørte Bremager, Bagskov agre, Bagstaad agre, Vesterbylang, Rørkilde agre, Skielletoft agre og Ramses Smeder. Kom man så til de længst bort liggende agre som Haugen og Sanden i øst og Nordervang og Søndervang i vest, så var rotationen den, at jorden dyrkedes i 2 år, hvorefter den hvilede i 6 år, altså kun en afgrøde hvert fjerde år, set gennem en længere årrække.

Det er indlysende, at dette forhold, hvorvidt et skifte gav en afgrøde hvert år, hvert andet år eller hvert fjerde år, har spillet en stor rolle for en gårds værdiansættelse, og ved hartkornsansættelsen toges der da også hensyn hertil. Set ud fra et skattemæssigt synspunkt har det dog næppe altid været noget gode at have megen alsædejord, for selv om den fik størstedelen af gødningen, er det ikke givet, at den på længere sigt har givet så stor afgrøde som den jord, der fik lov at hvile. Men alsædejorden kan vel nærmest betragtes som alternativ til en udvidelse af det dyrkede område, og i Brød-slev havde man allerede på 1600-tallet taget alle muligheder i brug.

Som kortet (fig. 5) viser, var bymarkens 38 skifter hver især delt op i agre af vidt forskellig længde og bredde. Mens skifternes og dermed agrenes længde syntes at være bestemt af terrænet, så gjaldt dette ikke skifternes bredde, idet disse har tilbøjelighed til at samle sig i visse bredde-»klasser«. Af de 38 skifter, hvoraf adskillige var uregelmæssige og derfor ikke kan beregnes, lå ikke mindre end 6 inden for intervallet 430—470 sjællandske alen, mens 8 skifter

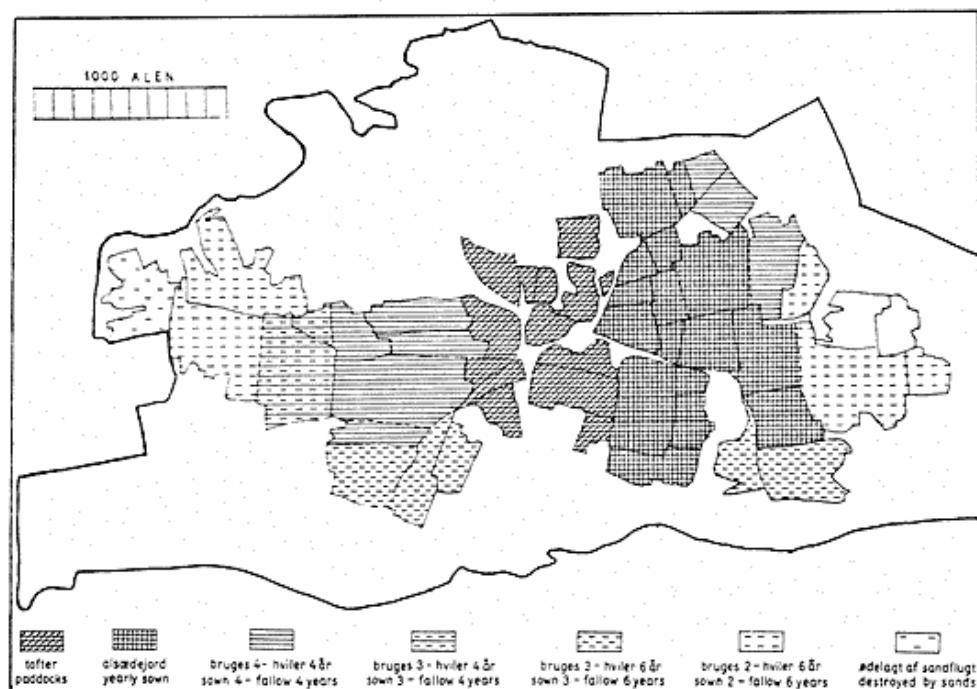

Fig. 4. Ager-rotationen 1688.

Fig. 4. Field rotation 1688.

havde bredder på 325 til 340 alen, 3 andre på 240 til 245 alen og endelig endnu 3 skifter på 175—180 alen. Af tabel II, der giver en oversigt over Brødslevs skifter, vil det ligeledes ses, at antallet af agre inden for et skifte i mange tilfælde ligger omkring 7, henholdsvis 14 og 21. Bortset fra de sidst tilkomne skifter i bymarkens sydøstlige del synes tallet 21 (med enkelte undtagelser) at være det største antal agre i et skifte. Da samtidig de største bredder på et skifte er intervallet 430—470 alen, får man ved division med 21 et tal, der ligger mellem 20,9 og 21,9 som et udtryk for den største agerbredde. Da 21,6 sjællandske alen er det samme som 24 jyske alen, og dette tal (21,6) ligger inden for det omtalte interval, synes det rimeligt at antage, at man ved rebningsen af agrene har benyttet et reb på 24 jyske alen eller halvdelen heraf. Tager man på den anden side et agerskifte som Østerbylang, der ikke ligger inden for nogen af de før nævnte breddeklasser (men er 275 alen) og heller ikke har et agerantal, der er deleligt med 7, får man ved betragtning af de enkelte agerbredder følgende værdier (begge agerender er målt og udtrykt i sj. al.): 12/22 — 21/26 — 34/43 — 21/20 — 21/12 — 12/12 — 11/11 — 11/11 — 11/11 — 10/10 — 22/14 — 10/12 — 10/13 — 10/13 — 10/15 — 11/26 — 25/14. Trods forskellighederne

Tabel II.

Table II.

Brødslev bys agre 1688.
The Brødslev strips in 1688.

Skifte Shot	Antal Agre Number of strips	Areal td.skp. Area	Rotation nr.-lv. Rotation sown-fallow	Markbetegnelse på udskiftn.kort Nam on 1796 map
1 Vestervang	21	8.1	ødelagt	Vang, Steenbroe
2 Søndervang	26	19.2	2-6	Sievers Ager 16-30
3 Nordervang	20	7.5	2-6	Bløe Fald
4 Musback	5	1.6	3-4	-
5 Sives Agre	14	7.4	3-4	Sievers Ager 1-15
6 Ramses Smeder	17	4.7	4-4	Randers Smeder
7 Skielle Toft	14	8.4	4-4	Skielle Toft
8 Rørkilde Agre	4	3.0	4-4	Roe Kild
9 Westerby Lang	27	15.3	4-4	Bye Langer
10 Mands Agre	7	3.4	4-4	Bye Langer
11 Huos Agre	19	6.7	3-6	Was Ager
12 Bloch Agre	4	1.0	3-6	Tingweis Fald
13 Syndhøys Agre	8	4.3	3-6	Tingweis Fald
14 Syndkiers Agre	7	4.0	3-6	Sønderkiers Agre
15 Nørtoft Agre	19	8.6	årlig	Berhøjs Agre 1-16
16 Brøndager	4	2.2	årlig	Berhøjs Agre 17-18
17 Bagskov Agre	10	1.7	3-3	Pungen
18 Bagstaad Agre	11	3.2	3-3	Basken
19 Blokken	6	2.1	årlig	Østen Burtoft
20 Søndertoft	5	1.7	årlig	N. f. Burtoft
21 Bugtoft	19	5.5	årlig	Burtoften
22 Hørmederne	10	1.5	årlig	Hørmeder
23 Øster Bylang	17	5.1	årlig	Byelanger
24 Boetofte	9	3.1	årlig	Steen Ager Nr. 1
25 Steens Fald	22	9.7	årlig	Steen Ager 2-20
26 Bremager	14	6.1	3-3	Brem Ager
27 Gammeljord	8	2.2	2-6	?
Morbacke	3	0.4	2-6	?
28 Stache Indtoft	21	5.0	årlig	Indtoften
29 Indtofts Føder	21	5.6	årlig	Fæder Ager
30 Lange Indtofter	14	11.0	årlig	Indtoften
31 Haugen	4	6.4	2-6	Hoven
32 Sanden	53	20.4	2-6	Lerager og Sandet
33 Leerager	31	8.7	årlig	Rosager
34 Skiftet Østen Dalen	38	15.7	årlig	Agrene Østen Dyb Dal
35 Hjorthede	7	2.5	3-6	Joos Hede
36 Fangen	11	3.1	3-5	?
Tvende Agre	2	0.4	årlig	?

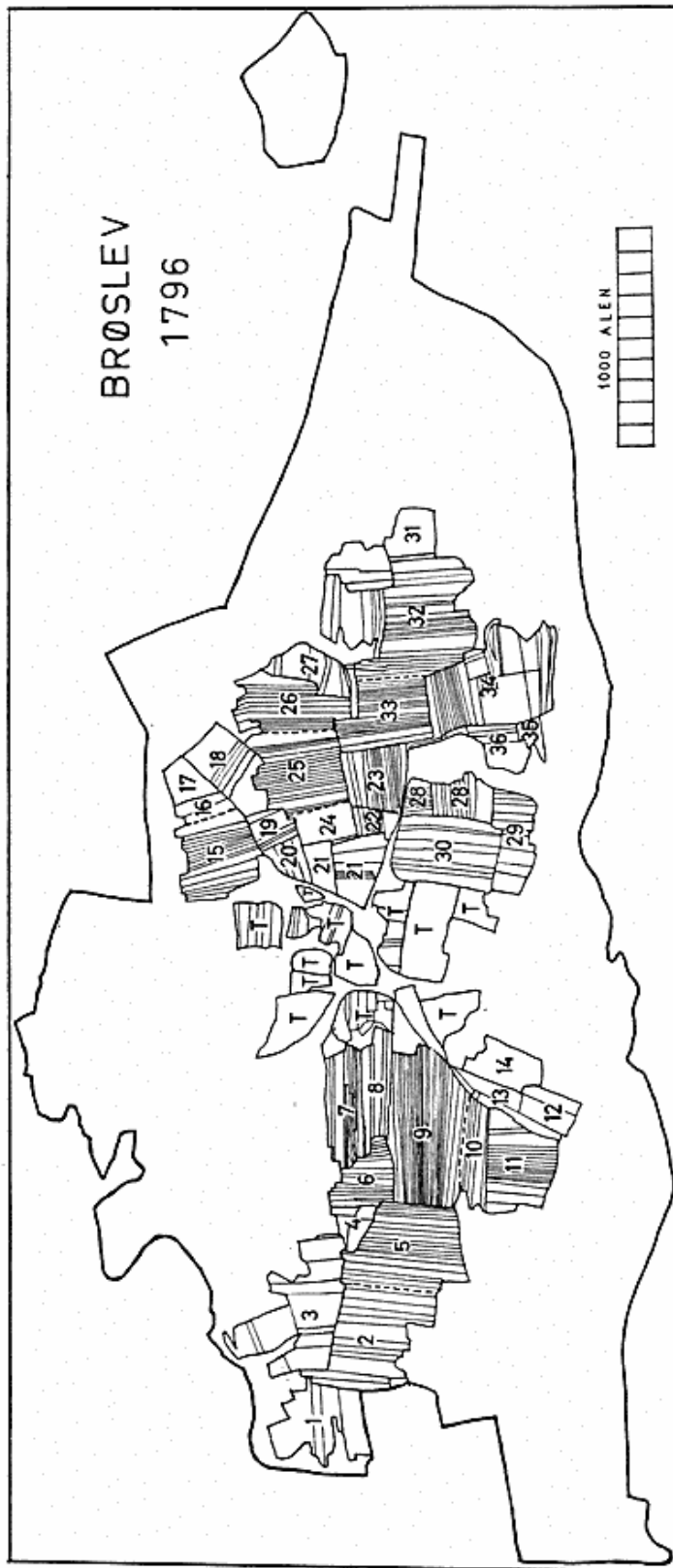

Fig. 5. Brødsløvs skifter 1688 (sm. tabel II).

Fig. 5. The Brødsløv shots 1688 (compare Table II).

1. Vestervang.	7. Skielle Toft.	13. Syndhøys Agre.	19. Blokken.	25. Steens Fald.	31. Haugen.
2. Søndervang.	8. Rørkilde Agre.	14. Syndkiers Agre.	20. Søndertoft.	26. Bremager.	32. Sanden.
3. Nordervang.	9. Westerby Lang.	15. Nørtoft Agre.	21. Bugtoft.	27. Gammeljord.	33. Leerager.
4. Musback.	10. Mandsagre.	16. Brøndager.	22. Hørmederne.	28. Stache Indtoft.	34. Skiftet Østen Dalen.
5. Sives Agre.	11. Huos Agre.	17. Bagskov Agre.	23. Øster Bylang.	29. Indtofts Føder.	35. Hjørthede.
6. Ramses Smeder.	12. Bloch Agre.	18. Bagstaad Agre.	24. Boectoften.	30. Lange Indtofter.	36. Fangen.

i agerbredder viser eksemplet med al tydelighed, understøttet af andre agres mål, at det normale mindstemål på en ager har været 12 jy. al. (= 10,8 sj. al.), men at også agerbredder på 24 og 36 jy. al. har været almindelig. Derimod er det et spørgsmål, om det skyldes tilfældigheder, at Østerbylængs 17 agre har en gennemsnitsbredde af 16,2 sj. al. (= 18 jy. al.), idet man f. eks. i Bremager og andre steder finder agre, der måler godt 16 sj. al. side om side med andre, der måler ca. 11 sj. al.

Ifølge Jyske Lov skulle en ager i Jylland bestå af 24 furer, efter Svend Aakjær (1933) hver sandsynligvis på 9—12 tommers bredde, hvilket skulle give en agerbredde på 9—12 jy. al. Undersøgelserne i Brødslev tyder på, at man her har haft en ager på 12 alen, da der yderst sjældent optræder en smallere. Da 2 agre (= 24 alen) i ældre tid (Hannerberg 1953) udgjorde en fjerding, ser det ud til, at fjerdingmålet har været anvendt ved rebningen i Brødslev, men at fjerdingen derefter mange steder er delt yderligere i agre på 12 al.

Da matriklen 1688 ikke ledsages af samtidigt optagne matrikelskort, sådan som det var tilfældet ved udskiftningen godt 100 år senere, er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt at give nogen detailleret kartografisk fremstilling af den nøjagtige markfordeling på 1600-tallet, hvis man ikke har udskiftningskortet til sin rådighed, og selv da kan der opstå tvivl om placeringen af et eller flere skiftør, idet en af de vigtigste hjælpeklender, marknavnene, kan svigte. Dels kan der være en uoverensstemmelse i stavemåden, hvilket der dog ret let kan korrigeres for, men dernæst vil man i mange tilfælde ikke kunne finde markbøgernes skiftesnavne på udskiftningskortet, og omvendt. Et eksempel herpå er udskiftningskortets marknavne Pungen og Basken, der ikke forekommer i markbogen for Brødslev, hvor de viser sig at svare til Bagskov Agre og Bagstaad Agre. Vanskeligt bliver det også i det øjeblik, da et marknavn som Sanden i markbogen skal svare til Lerager og Sandet på udskiftningskortet, og at markbogens Lerager er det samme som udskiftningskortets Rosager, som til gengæld ikke forekommer i matriklen 1688.

De her nævnte eksempler skulle med al tydelighed illustrere, hvorledes man skal være forsigtig med at tillægge marknavnene for stor betydning. Det ser nemlig ud til, at de næppe er så gamle, som man i mange tilfælde er tilbøjelig til at tro. Marknavne kan tilsyneladende skabes og forsvinde igen af erindringen på relativt kort tid. Heller ikke må man lægge for megen betydning i de nedskrevne navne, selv om ikke alle navneuligheder volder vanskeligheder. Det er således let at se, at Wasager på udskiftningskortet er det samme som Huosager

Fald i markbogen. Vanskeligere bliver det at drive etymologiske studier på et navn på udskiftningskortet som Randers Smeder, når det samme skifte i markbogen skrives Ramses Smeder og antagelig er en hørefejl for Ramses Meder, den samme endelse som i Hørmeder.

Endvidere er der adskillige marknavne, som ikke findes på udskiftningskortet. I sådanne tilfælde kan kun en møjsommelig konstruktion af skiftets omrids på grundlag af de enkelte agres længde og bredde vise vej til dets sandsynlige placering i bymarken. Hertil er det en stor hjælp, at der oplyses, om agrene løber syd-nord eller øst-vest, samt fra hvilket verdenshjørne målingen (og derved måleholdet) er begyndt. I det hele taget er det af stor betydning at finde frem til måleholdets rute dag efter dag.

Blandt de marknavne, der ikke genfindes på udskiftningskortet, hører Vestervang, Søndervang og Nordervang, hvormed markbogens gennemgang af skifterne begynder. Den vigtige oplysning, at Søndervang og Nordervang er målt fra toften (eller tomten) gør naturligvis at man søger disse skifters placering nærmest bytomten, men med absolut negativt resultat. Først efter en nøje prøvelse, hvori elimineringen spiller en stor rolle, viser det sig, at Søndervang og Nordervang er at finde i bymarkens yderste vestlige del, længst muligt borte fra bytomten (fig. 5). Derefter er identificering ikke vanskelig, idet der er måloverensstemmelse mellem Vestervang og Vang plus Steen Broe, mellem Søndervang og Sivers Agre nr. 19 til 30 og mellem Nordervang og Bloe Fald plus Havreblok.

Markbogens tørre tal og få, men vigtige oplysninger fortæller med andre ord, at der længst mod vest i bymarken ligger resterne af et gammelt trevangsbrug, og at der endnu i 1688 enten var svage rester af en tidligere toft eller i hvert fald erindringer herom på det sted, hvor Søndervang og Nordervang støder op til Vestervang, en tytomt i forhold til hvilken disse tre »vange« netop lå i vest, syd og nord.

Det er således uden for al tvivl, at der på dette sted har ligget en i 1688 forsvundet landsby, antagelig et ældre Brødslev, der har haft trevangsskifte, men som har bestået af et færre antal gårde end 1600-tallets Brødslev. Historiske kilder oplyser intet om en sådan forsvundet bebyggelse, men derimod nok, at andre nærliggende bebyggelser, f. eks. Trudslev nv. f. Brødslev, i tidens løb er flyttet flere gange (C. Klitgaard, 1904), og at årsagen hertil har været sandflugten. Når Brødslev ikke nævnes som flyttet sammen med Trudslev og Kjettrup, og det tilmed siges i præsteindberetningerne, at Brødslev er fri for sandflugt, så må flytningen være sket på et meget tid-

ligt tidspunkt. Årsagen kan da næppe være sandflugt alene, selv om matriklen 1688 nævner, at Vestermark er ødelagt af sand, så at muligheden ikke helt kan udelukkes.

De tre »vange« havde ifølge markbogen 1688 et samlet areal på 35 tdr. ld., så den forsvundne landsby kan ikke have været særlig stor, og antagelig har den kun bestået af et fåtal af gårde. Den tanke ligger da nær, at 1688-matriklens 5 gårde har udgjort Gammel Brødslev. Om de 5 gårde i Brødslev, som i det 15. århundrede ejedes af Niels Gyldenstjerne til Aagaard (Klitgaard, 1904, s. 36) er de samme 5, som kendes fra matriklen, er naturligvis usikkert, men sandsynligt, blot siges der her ikke noget om, hvor dette Brødslev lå. Et skridt nærmere løsningen når man ved betragtningen af markbogens fortegnelser over brugerne i de enkelte skifter. Ifølge disse havde Vestervang kun tre brugere, og disse var gårdene nr. 1 og 2 samt en gård i Kjettrup. Brugere i Søndervang var gårdene nr. 1, 2, 3, 4, 5 samt bolene 6 og 7, mens Nordervang dyrkedes af gårdene nr. 1, 2, 3, 4, 5 og bol nr. 7. Desuden havde ovennævnte gård i Kjettrup også andel i Søndervang og Nordervang. De to bols tilliggender var dog så små, at de næppe kan have været selvstændige brug i et Gammel Brødslev, med mindre de tre »vange« har haft væsentlig større udstrækning end i 1688. Til gengæld kan den nævnte gård i Kjettrup sikkert betragtes som en udflyttergård fra Gammel Brødslev, der således maksimalt har bestået af 6 gårde.

Men heller ikke dette Gammel Brødslev kan være den første bebyggelse på stedet. Trevangsbruget er tidligst indført til Danmark i Vikingetid, og antagelig er det først nået til Vendsyssel omkring år 1000, og forud for den tid må der have været en anden bebyggelsesform, der har båret navnet Brødslev, forsåvidt som denne navnetype føres tilbage til 500 e. Kr. Hvordan denne bebyggelsesform har set ud, kan vi ikke sige, men antagelig har det været små gårdklynger ikke langt fra hinanden. Men i slutningen af Vikingetid eller begyndelse af Middelalderen, er der, antagelig ved påbud oppefra, fra en statslig myndighed, sket en koncentration af bebyggelsen i forbindelse med indførelsen af trevangsbruget og sandsynligvis også samtidig med indførelsen af bolskiftet, Danmarks første skatte- og udskrivningsinddeling og grundlaget for herredsinddelingen, der var en ledingsinddeling.

Dette trevangsbrug, der forudsatte skifte mellem en vang med vintersæd, en med vårsæd og en med brak, har næppe haft længere levetid i denne del af landet, dels fordi det ikke tillod udvidelsesmuligheder, men nok så meget fordi den klimaforværring, der ind-

trådte i Norden i slutningen af højmiddelalder på overgangen til senmiddelalder, har været til ugunst for vintersæden, der rådnede op i de kolde, fugtige jorde. Klitgaard gør da også i »Hvetbo herred« (1904) opmærksom på, at rugen på 1600-tallet næsten udelukkende var vårrug (ovf. cit., bind 2, s. 126), og forholdene har næppe været anderledes i 1300-tallet.

For at tilfredsstille middelalderlandsbyens voksende krav på mere jord har der ikke været andre muligheder end en nyopdyrkning på morænen østpå, for vestpå var der allerede skabt en torpbebyggelse, Kjettrup, og jordene herude har sikkert heller ikke været så gode. Men en nyopdyrkning betød samtidig en opgivelse af trevangsbruget, idet den nye jord ikke kunne passes ind i det stive trevangssystem.

Udvidelsen østpå kan da tænkes at være sket samtidig med oprettelsen af de to nye brug, bolene nr. 6 og 7, som også fik andel i de gamle agre side om side med de 5 gårde. Men som følge af denne agerudvidelse østpå kom den gamle landsby efterhånden til at ligge i udkanten af bymarken, og på et eller andet tidspunkt i senmiddelalder har man så besluttet at flytte hele landsbyen til et mere centralt sted, og det sted, der valgtes, blev Brødslevs bytomt, som den kendes fra matriklen.

For den opfattelse, at Gammel Brødslev ved flytningen kun bestod af 7 brug, taler blandt andet det forhold, at de nye agre, der kom til i forbindelse med selve flytningen, og hvortil man må regne Lange Indtoft, Stache Indtoft og muligvis Indtoft Føder, kom til at bestå af et antal agre, der er deleligt med 7, ligesom det var tilfældet med de ældre skifter mellem den gamle og den nye byplads, som f. eks. Sives Agre, Skielletoft Agre, Mandsagre og Syndkiers Agre (se tabel II). En anden begrundelse for den opfattelse, at der kun fandtes 7 brug ved flytningen, er den, at netop disse 7 har en væsentlig del af deres jord liggende vest for bytomten. Det samme gælder dog til en vis grad også brugene nr. 10 og 12, og det er ikke utænkeligt, at disse to, hvoraf nr. 10 på grund af engrettigheder må høre til den primære bebyggelse inden for det, der blev Brødslev ejerlaug, i forvejen lå, hvor Ny Brødslev kom til at ligge.

I modsætning til de hidtil nævnte, der har den meste jord liggende vest for bytomten, har de to resterende bol med engrettigheder, numrene 8 og 9, deres meste jord liggende mod øst, hvorfor man fristes til at søge deres oprindelse i denne del af bymarken. Det er da nærliggende at fæste sig ved et skifte, der bærer det betegnende navn Gammeljord, og som ligger på vestranden af en lille erosionsdal, Krogsdal, der skyder sig ind i morænefladen. Gammeljord var i

1688 delt mellem brugerne nr. 8, 9 og 14. Parcellerne i dette skifte hører til den korte, brede type ligesom i Vestervang og Nordervang, og selv om der ikke direkte er tale om et toftenavn, så må udtrykket Gammeljord uvilkårligt lede tanken hen på en tidligere bebyggelse tæt herved. En sådan teori støttes af præsteindberetningen for Ingstrup sogn for 1553, hvori der er en bemærkning om en Lauris Jenszen i Hauenbye og en Christen Lauriszen i Hauen torp, der skylder til præsten (Wulff, 1872-74). Dette Hauenbye omtales hverken før eller senere, men da man netop i denne ende af Brødslev bymark har marknavnet Hoven, Hauen eller Haugen, er det nærliggende at sætte præsteindberetningens ordlyd i forbindelse hermed.

I så fald kan man identificere Hauenbye med bolene 8 og 9, der har engrettigheder, mens Hauen torp skulle være bol nr. 14, en udflytter fra Hauenbye. De to bebyggelser må da antagelig være flyttet ind til den fælles bytomt umiddelbart efter 1553, da de ikke senere nævnes.

I det foregående er der søgt gjort rede for oprindelsen til hovedparten af de gårde eller bol, hvoraf Brødslev bestod i 1688, men endnu står tilbage bolene nr. 11, 13, 15, 16, 17 og 18. Af disse synes nr. 18 at være kommet til på et meget sent tidspunkt, idet dets jordtilliggende er indskrænket til de allersenest opdyrkede skifter. Halvdelen af dets jord ligger i Skiftet Østen Dalen, i øvrigt i Fangen, Hjorthede og Sanden. De andre 5 (nr. 11, 13, 15, 16, 17) er uden tvivl de samme, som omtales i præsteindberetningen 1553 (P. Wulff, 1874), hvor der nævnes, at der af en præstekaldet tilhørende gård i Brødslev er bygget 5 bol og 1 gadehus. De fire af bolene skyldte hver 1 pund korn, det femte en tønne. Klitgaard (ovf. cit.) mener, at disse bol er bygget af gård nr. 3, den senere Nørregaard, og det er antagelig forklaringen på, at deres jorde ligger så spredt ud over bymarken, og at de bl. a. har tilliggende i Sives Agre og Ramses Smeder, hvor nr. 3 netop mangler.

Der skal her ikke gøres rede for gadehusenes historie, men blot nævnes, at man normalt må gå ud fra, at de hører til den yngste bebyggelsesklasse i vore landsbyer. I Brødslev fandtes der i 1688 ingen gadehuse med jord i bymarken, sådan som det ellers kan være tilfældet. Bol nr. 18 kan dog være vokset frem af et gadehus på et tidspunkt, da bymarken ikke var fuldt udviklet og således fået andel i de sidste udvidelser. Man må ikke nødvendigvis tænke sig, at et bol ikke skulle kunne opstå, enten ved sammen med de øvrige jordejende bønder at tage del i en nyopdyrkning, eller ved med bymændenes sanktion selv at tage jord ind til dyrkning fra overdrev eller hede.

Rækkefølgen i agre.

Brugernes rækkefølge i agrene inden for de enkelte skifter tyder på, at man i Brødslev har med et vilkårligt eller uregelmæssigt skifte at gøre. En nøje analyse viser dog, at et par kombinationer kommer igen atter og atter. Det mest almindelige er følgeskabet mellem nr. 5 og 7, der gentages i 7 af skifterne, fortrinsvis i den vestlige del af bymarken (Søndervang, Ramses Smeder, Skielletoft, Mandsagre, Huosager Fald, Østerbylang og Stache Indtoft). De samme har følgeskab i toften og svarer til udskiftningskortets gårde nr. I og VI (fig. 3). Formodentlig er det et gammelt bol. En anden kombination er nr. 9, et bol i Myrtue (uden for ejerlauget, betegnet ved M.) samt nr. 10. Denne rækkefølge 9—M—10 optræder i 6 forskellige skifter samt i et syvende, men uden M. Disse er Huosager, Østerbylang, Bremager, Sives Ager, Sanden og Skiftet østen Dalen samt (uden M) i Lerager. Hvorvidt også dette skal opfattes som resterne af et bolskifte, er vanskeligt at sige. Som man vil bemærke, er denne kombination især østorienteret, altså koncentreret til de yngre marker. I Sives Ager, Bremager og Skiftet østen Dalen forøges den ovennævnte række med nr. 11. Den eneste anden kombination derudover er nr. 12—14, der ligger sammen i toften samt i Huosager Fald og Nørtoft. Om man fra de ovennævnte få eksempler, der er udtømmende for Brødslevs marker, i det hele taget kan bygge nogen skiftesfølge, er vanskeligt at sige, tilmed da de samme numre også forekommer med andre ledsagere. Spørgsmålet må således stå åbent.

Som en konklusion kan det foregående sammenfattes i skematisk form på følgende måde med hensyn til bebyggelsesudviklingen i Brødslev.

Første fase. Tiden fra ca. 500 e. Kr. til slutningen af vikingetiden: Brødslev består af nogle få adskilte gårdklynger.

Anden fase. Vikingetid til højmiddelalder: Bolskiftet indføres samtidig med trevangsbruget. Første gårdkoncentration i vest. De øvrige gårdklynger bliver liggende uændret f. eks. Hauenbye, der er opstået i begyndelsen af denne tid.

Tredie fase. Højmiddelalder og senere: Stærk agerudvidelse, der sprænger trevangsbrugets rammer. Ny koncentration. Gammel Brødslev flytter østpå og udvides.

Fjerde fase. Senmiddelalder indtil 1500-tallet. Yderligere koncentration og gårdkløvning, Hauenbye flytter ind til Ny Brødslev.

Femte fase. Udskiftningen. Bebyggelsen spredes atter.

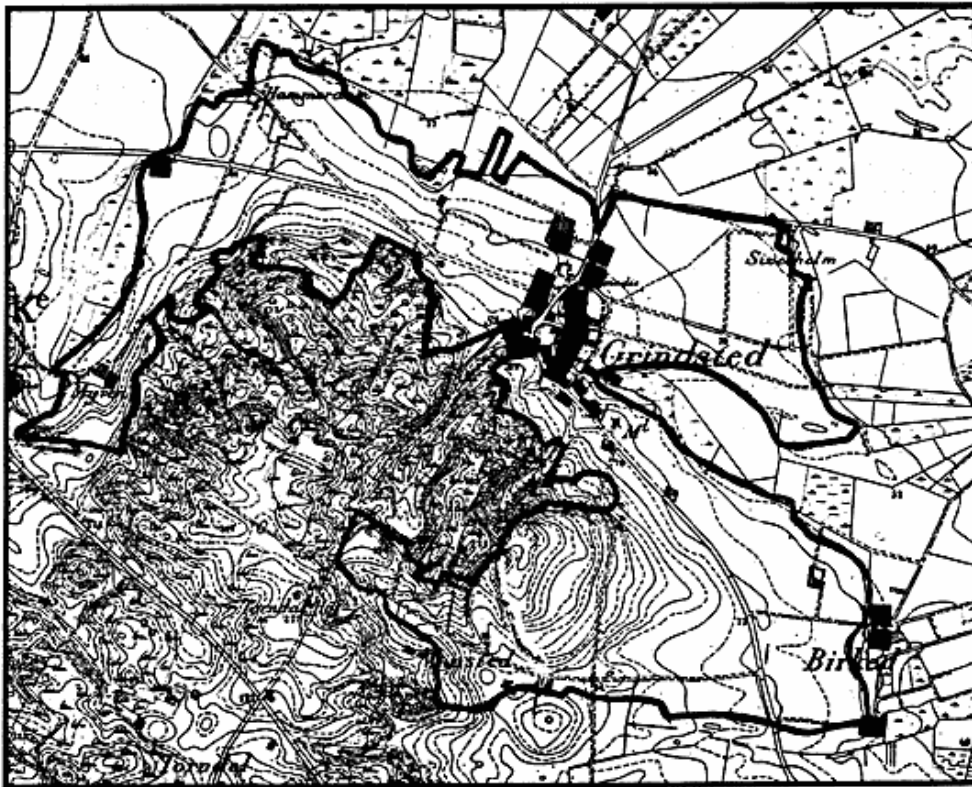

Fig. 6. Grindsted bys ejerlaug 1688 og bebyggelsen ca. 1810.
 Fig. 6. Grindsted township 1688 and the farmsteads c. 1810.

GRINDSTED

Grindsted by og ejerlaug ligger i Hammer so. (Kjær herred) på nordsiden af Hammer bakker, hvor byen og dens marker har bredt sig ud over det flade moræneparti, der som en konsol smyer sig ind mellem bakkerne og de lavere liggende senglaciale flader mod nord (fig. 6). Dyrkningen har været koncentreret til denne jævne, noget sandede moræne, og først de sidst tilkomne marker strækker sig ind i selve det bakkede parti. Som midtpunkt i hele dyrkningsområdet ligger Grindsted by, en typisk rundby, som man ellers sjældent træffer på i det nordlige Jylland. Gårdene ligger samlet i en oval, der omgiver et forte, hvori der er gravet 3 smådamme eller gadekær. Til brug for kreaturgræsningen fandtes udstrakte lave arealer mod nord og øst, der frembød gode muligheder også for høslet. En stor del af disse flader karakteriseres dog på udskiftningskortet som hede. Mod syd i Hammer Bakker var der ligeledes store hedearealer, og skoven var indskrænket til de stejle kløfter. Skoven må dog utvivlsomt tidligere have haft større udbredelse i bakkerne.

Efter Matriklen 1688 fandtes der i Grindsted by ialt 29 ejendomme, hvoraf 5 var helgårde, 11 var bol og 13 gadehuse. To af gårdene, tre af bolene og 6 af gadehusene havde hver to beboere, så at Grindsted i slutningen af 1600-tallet har været beboet af ialt 40 familier. Bebyggelsen falder væsentlig i fire størrelsesgrupper, sådan som det fremgår af tabel III, som dog ikke redegør for gadehusene. Den første gruppe dannedes af de fem gårde, der tilsammen ejede godt 155 tdr. ld. af hele landsbyens 280 tdr. ld., altså noget

Tabel III.

Table III.

Grindsted bys brugere og deres jorde 1688.
The Grindsted farmers and their land in 1688.

Nummer i 1688-matr.s		Matr. 1796 Number	Toft ¹⁾ Paddock ¹⁾	Areal ²⁾ total area ²⁾	Hø i læs og knipper loads of hay taxed	
Brugerliste Farmer no.	Ekstrakt Farmstead no.				i eng in meadow	i mose in bog
1	7	XV	Tv	31.2	3	4—3
2	4	II	Tø	30.4	6.5	5—8
3/4	3	III	Tø	22.3	—	23—0
5	2	IV	Tø	39.1	6	11—4
6/7	6	XIV	Tv	32.2	5	7—3
8	5	I	Tø	13.2	1.5	2 ¹ / ₂ —0
9/10	1	V	Tø	15.6	—	3—5
11/12	14	IX	—	13.6	—	7 ¹ / ₂ —6
13/14	8	VIII	Tv	15.4	—	6—11
15	10	X	Tv	19.6	1.5	3—6
16	12	XII	Tv	14.4	1.5	3—3
17	9	XIII	Tv	10.0	—	8—4
18	13	XI	—	6.0	—	6 ¹ / ₂ —4
19	16	XVI	—	5.5	—	5—1
20	11	VI	Ts	5.5	—	6—11
21	15	VII	Ts	5.3	—	1—1

¹⁾ Tø = toft mod øst, Tv = mod vest, Ts = mod syd.

Tø = paddock to the East, Tv = to the West, Ts = to the South.

²⁾ Areal i tønder og skæpper.

Area in tønder and skæpper (1 tonde = 8 skæpper = 1,363 acres).

over halvdelen. Gårdenes gennemsnitsstørrelse var ca. 31 tdr. ld., og det ses, at der ikke er større afvigelser fra gennemsnittet. Den anden gruppe omfatter 7 bol med et samlet tilliggende på godt 102 tdr. ld. eller væsentligt mindre end de 5 gårde. Heller ikke her afviger de enkelte brugsstørrelser meget fra gennemsnittet, der er 14 tdr. 5 skp. ld. Den tredje gruppe består af 4 små bol på hver 5—6 tdr. ld., men dog takseret til mer end 1 tønne hartkorn, hvorfor også disse ved matrikuleringen blev karakteriseret som gårde. Den fjerde og mindste gruppe er gadehusene, af hvilke kun to havde hver en ager i bymarken, men i øvrigt måtte nøjes med en lille toft hver på 1200—2700 kvadratalen.

Foruden af markjorden sattes bønderne ved matrikuleringen også i skat af deres høbjergning, og der skelnes her mellem enghø (Gott-hø) og mosehø. Beskatningen beregnedes efter antallet af læs og knipper hø (se tabel III).

Kun gårdene nr. 2, 4, 6, 7 havde væsentligt høslæt (3—6,5 læs) fra engjorden, og ud over disse var det kun bolene nr. 5, 10, 12, der beskattedes af hver $\frac{1}{2}$ læs hø af god kvalitet. Derimod synes alle brugerne at have haft rettigheder til mosehø, der betragtedes som ringere. Den eneste gård, der ikke havde ret til enghøarealer, synes at have fået kompensation i mosehø (gård nr. 3).

Af det ovennævnte og af tabel III fremgår det, at der har været en reel forskel mellem gårdene og bolene, dels en størrelsesforskel i jordtilliggende og dels en forskel i rettigheder til enge og høbjergning. Men alligevel har der tilsyneladende været mulighed for at rykke fra bolklassen til gårdklassen, hvis da ellers præsteindberetningen 1553 taler sandt, når den siger, at der i Grindsted var 4 gårde og 7 bol. Da man må formode, at præsteindberetningen har nævnt alle bolene, kan man slutte, at der i tiden efter 1553 og indtil 1688 er kommet yderligere fire bol til, og antagelig fem. En så relativt stor udvidelse af gårdantallet på godt 100 år er det bedste bevis på, at antallet af gårde i Grindsted ikke har været nogen fast størrelse, og man fristes til at tænke sig, at der har foregået en tilsvarende vækst af byen i århundrederne forud for 1553. Da historiske kilder ikke giver oplysning herom, må man forsøge andre veje, og det vil da være naturligt at se lidt nærmere på bymarken i håb om, at man ad denne vej kan nå til en løsning på spørgsmålet.

Grindsteds bymarker bestod i 1688 af 3 vange: Stokbro Mark, Vestermark og Søndermark, der hver især indeholdt et antal skifter eller fald, som igen var delt op i agre. Denne inddeling af bymarken fremgår af tabel IV, der samtidig giver oplysning om de enkelte

falds dyrkningsperioder eller rotationen i disse, og endelig er der tilføjet de navne på de samme fald, som udskiftningskortet bringer.

Først under Stokbro Mark nævner matriklen 1688 Stokbro Fald, der ved målekontrol viser sig at svare til udskiftningskortets Tofterne østen Byen. I dette fald deltager kun brugene nr. 1, 2, 3, 4, 5, nævnt i rækkefølge fra syd mod nord, og derefter følger, men uden for den egentlige bytomt, nogle jordstykker, der dyrkes af nr. 2, 3, 6, og som tilsyneladende er en senere tilføjelse. Både rækkefølgen i agrene og deres form peger hen imod, at dette fald eller i hvert fald dets sydlige del er den oprindelige toft til brugene nr. 1, 2, 3, 4, 5, men faldets indrangering i fortegnelsen over bymarkerne viser desuden, at de ikke i juridisk forstand (efter Jyske Lov) har været opfattet som egentlige tofter på matriklens tid. Der er da heller ikke noget fast størrelsesforhold mellem agrene i Stokbro Fald og ejernes øvrige jordtilliggende. Der må da på et eller andet tidspunkt forud for 1688 være sket en omrebning af bymarken, hvorved toftebegrebet er blevet ophævet på dette sted.

Efter Stokbro Fald er målt Hauens Fald, der omfatter hele den del af bymarken, der ligger øst for Stokbro Fald. Forsåvidt omfatter Hauens Fald flere fald, hvis man ved et fald forstår en gruppe af agre, der løber i samme retning, men forskellig fra naboagrene. Hauens Fald er på ialt $28\frac{1}{2}$ td. ld., og brugerne heri er nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, foruden at der er en enkelt husmandslod. Inden for de enkelte mindre enheder i Hauens Fald er der nogen forskel på, hvem agrene tilhører. Således deltager kun nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6 i Tidselagre og kun nr. 1, 2, 3, 4 i Radhauge.

Vestermærk. Først i Vestermærk opregnes Tofteagrene, der består af to fald uden særskilte betegnelser. Det første af disse består af 18 agre, der løber øst-vest, og en sammenligning med udskiftningskortet godtgør, at disse er de samme som Tofterne vesten Byen. Men også disse »tofter« synes regulerede ved en tidligere omrebning. Tofterne vesten Byen bruges af ejendommene nr. 7, 6, 9, 12, 10, 8 nævnt i rækkefølge fra nord til syd. Det vil ses, at ingen af disse havde jord i Stokbro Falds egentlige toftedel. Det må derfor med rimelighed antages, at brugerne i denne række tofter må findes i gårdene op til dem, og den samme antagelse gælde for tofterne øst for byen. Derved har man fået en sandsynlig placering af de fleste gårde og bol i Grindsted. Den østlige række med numrene 1, 2, 3, 4, 5 må da svare til udskiftningskortets V, IV, III, II, I, mens den vestlige række med numrene 7, 6, 9, 12, 10, 8 må modsvare udskiftningskortets numre XV, XIV, XIII, XII, X og VIII. Da der dermed

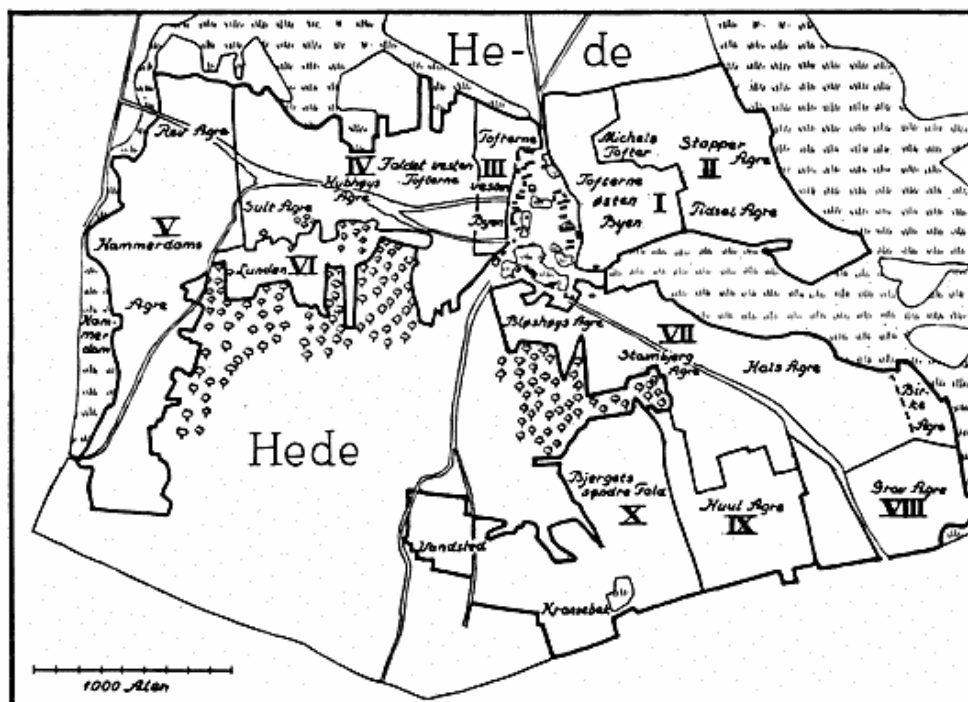

Fig. 7. Grindsteds marker og fald 1688.

Fig. 7. The Grindsted common fields 1688.

I: Stokbrofald; II: Hauensfald; III: Tofteagre (toften); IV: Tofteagre; V: Hammerdams Agre; VI: Hundalsfald; VII: Bløshøys Agre; VIII: Græs-fald; IX: Skovensfald; X: Bjergefald.

bliver to brug tilovers i den vestlige række, numrene XI og IX, må disse være kommet til efter den ovennævnte omrebnig af de tidligere tofter.

Resten af matriklens Tofteagre løber syd-nord og svarer til udskiftningskortets: Faldet vesten Tofterne, Hybhøjs Agre, Sult Agre m. fl. Det samlede areal af disse er godt 35 tdr. ld., og i denne del af bymarken deltager brugene nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, og man konstaterer, at numrene 11, 14, 15, 16 mangler.

Efter Tofteagre opregnes Hammerdams Agre, der svarer til udskiftningstidens Rev Agre, Kilde Agre, Hammerdams Agre og Hede-jord. Hammerdams Agre ligger længst mod vest i bymarken, hvor de begrænses af den tidligere Hammer dam. Deltagerne i dette fald er nr. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, mens nr. 2, 3, 11, 16 mangler. Af de manglende hører nr. 2, 3 til byens østlige gårdrække. Man vil endvidere bemærke, at nr. 11 slet ikke har jord i Vester-mark, og at nr. 14 og 15 for første gang er med i disse fjerntliggende agre.

Efter Hammerdams Agre følger Hundalsfald, bestående af 67

Tabel IV.

Table IV.

Grindsted bys marker 1688.

The Grindsted common fields 1688.

Vang <i>Great field</i>	Fald <i>shot</i>	Rotation <i>rotation</i>	Udskiftningskortets betegnelser <i>Names on 1796-map</i>
Stokbro Mark	Stokbrofald	3-3	Tofterne Østen Byen, Hørgaarden, Michels Tofter, Stopper Agre, Sibeholmen, Tidselagre, Vieagre og Radhaug
	Hauensfald	3-4	
Vestermark	Tofteagre	3-3	Tofterne Vesten Byen, Faldet Vesten Toften, Hybhøjs Agre, Sult Agre, Rev Agre, Kilde Agre, Hammerdams Agre, Lunden, Skrinhagen m. fl.
	Hammerdams Agre	3-3	
	Hundalsfald	2-9	
Søndermark	Bløshøys Agre	3-3 (3-8)	Bløshøjs Agre, Stavnsbjerg Agre, Skovvejs Agre, Hals Agre, Steensager, Kobberhøj Ager, Birkeagre
	Græsfald	3-3	Gravagre, Uggerhalsdals Agre, Tornagre
	Skovensfald	3-4	Huulagre, Møgelmoose Agre
	Bergefald	2-15	Bjergets Sønden Fald, Busdal Vandsted m. fl.

agre, der løber i forskellige retninger, og som har meget varierende længde- og breddemål. Hundalsfald er ikke nævnt på udskiftningskortet, men de enkelte agres målforhold viser, at de ligger på ujævnt terræn, og ikke nær alle er sammenstødende. Der kan derfor næppe være tvivl om, at Hundalsfald er en fællesbetegnelse for de agre, der strækker sig ind i den nordlige del af Hammer Bakker, dels ind i erosionsdalene og dels op ad de mere stejle bakkepartier. I Hundalsfald deltager alle Grindsted bys brugere med undtagelse af nr. 16, hvad der kunne tyde på, at dette fald er en relativt sen tilføjelse til bymarken, men dog før tilkomsten af nr. 16.

Søndermark. Først blandt faldene i Søndermark opregnes Bløshøys Agre. Disse strækker sig fra bytomtens sydlige udkant i sydøstlig retning, idet de dog stadig holder sig til den flade del af morænen, der ligger neden for Hammer Bakker. Af tabel IV vil det fremgå, hvad disse svarer til på udskiftningskortet. Det samlede

areal er ca. 53 tdr. ld. Heri ligger nogle af Grindsteds længste agre, hvoraf enkelte når op til 780 alen eller næsten 500 m. I Bløshøys Agre deltager brugene nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15 og 16, således at kun nr. 14 mangler. Til denne brugerliste må dog bemærkes, at nr. 11, 13, 15, 16 næppe oprindeligt hører hjemme her. Nr. 11 og 15 findes således som tydeligt senere indskudte jordstykker i bytomten ssydlige udkant (se fig. 8^a), men der ud over findes de, sammen med nr. 13 og 16, kun i agrene længst mod sydøst, Birkeagre, og der er grund til at tro, at der her er tale om en senere tilføjelse til Bløshøys Agre. Endelig har nr. 13 endnu en ager i dette fald, men af forskellige grunde (se side 91) må denne ager opfattes som et mageskifte med nr. 8. Med disse indskrænkninger i erindring kommer man til det resultat, at kun numrene 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12 har været med, da Bløshøys Agre sidste gang blev omrebet forud for matriklens tid. Netop disse 11 numre er de samme, som har »toftejord« øst og vest for byen (fig. 8). De ovennævnte to særlige jordstykker, der tilhører nr. 11 og 15, fører ved deres placering naturligt tanken hen på, at de må tilhøre de to bol, der som de eneste ligger ved bytomtens sydlige rand, d.v.s. udskiftningskortets nr. VI og VII, som da også må være kommet til senere end omrebningen af Bløshøys Agre, ligesom i øvrigt nr. 13, 14 og 16.

Efter Bløshøys Agre opregnes Græsfalds 52 agre, der løber dels syd-nord og dels øst-vest. De modsvarende navne på udskiftningskortet fremgår af tabel IV. Deltagerne i disse fald er nr. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14. Foruden nr. 13, 15 og 16 mangler her også bolet nr. 5.

Efter Græsfald følger Skouens Fald med 48 agre, der alle løber syd-nord og i hovedsagen modsvarer udskiftningskortets Huul Agre og Møgelmoose Agre. Heri deltager brugerne nr. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 15, mens 3, 4, 10, 11, 16 mangler. Af de 48 agre tilhører kun 15 gårdene, resten dyrkes af bolene. Man kan derfor med rimelighed antage, at dette fald er yngre end de førnævnte i Søndermark, måske taget ind i for at supplere et par af bolene op, idet nr. 1, 8, 12 har særlig megen jord her.

Sidst i matriklen opregnes Bjergefald, der modsvarer udskiftningstidens Bjergets søndre Fald, Bjerget, Busdal, Vandsted m. m. Bjergefald ligger, som navnet antyder, fortrinsvis inde i bakkerne, langt fra bytomten og på dårlig jord. Om disse agre oplyses det, at de dyrkes i 2 år, hvorefter de får lov at hvile i 15 år, og endvidere fortæller matriklen om sandflugt i de længst borteliggende agre, der nok er blevet målt, men ikke sat i hartkorn. I dette fald mangler kun nr. 6 og 9.

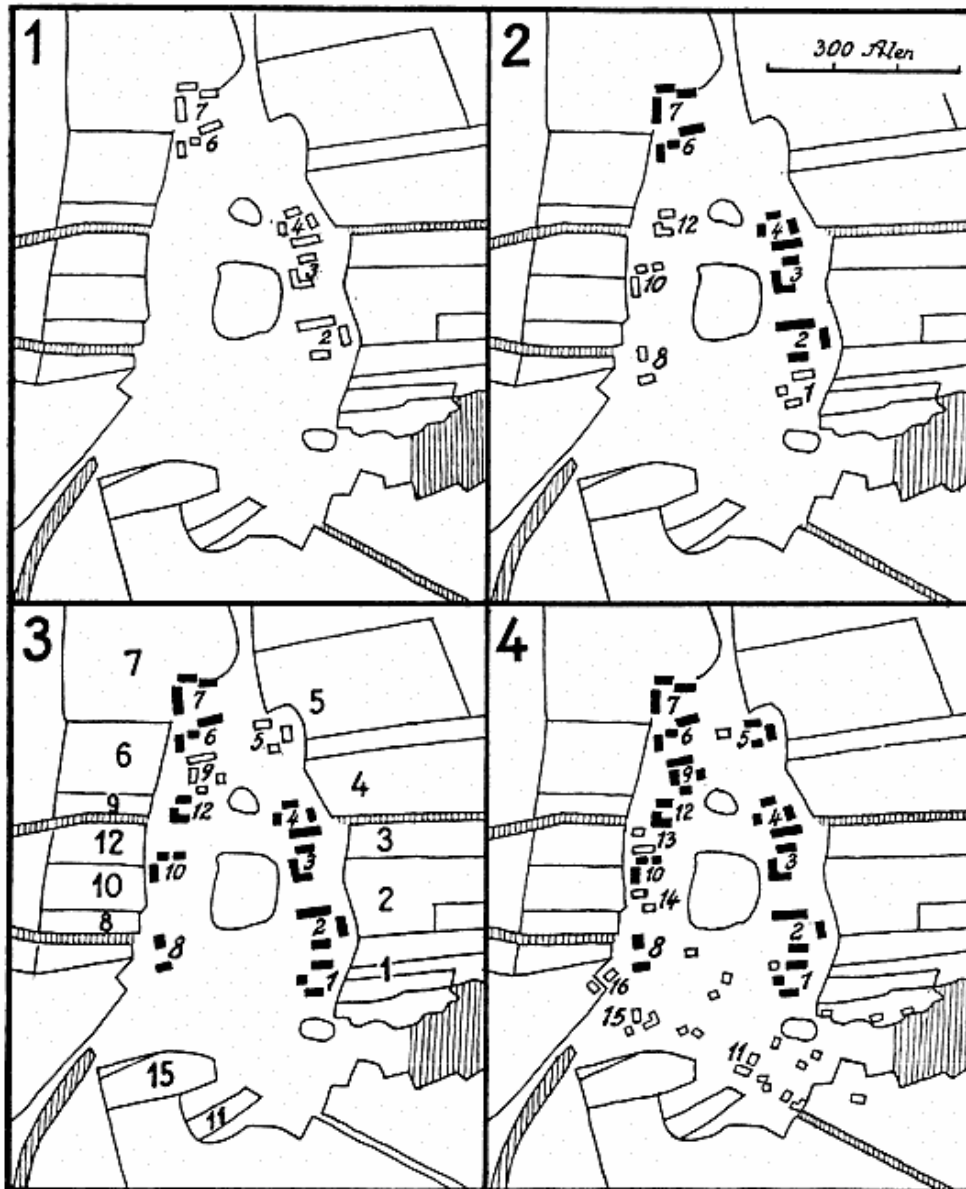

Fig. 8. Grindsted bys sandsynlige udvikling indtil 1688 (1800).

Fig. 8. Suggested growth of Grindsted until 1688 (1800).

1: c. 1200 A. D.; 2: after 1300; 3: 1553; 4: 1688-1800.

Rækkefølgen i agre.

For de fleste falds vedkommende er der to ting, der falder i øjnene, når man betragter rækkefølgen af agrene, fordelt efter brugere. Det første er, at der ingen bestemt rækkefølge er, og det andet er, at bredden af de enkelte brugerlodder eller parceller er vidt forskellige, idet agre, tilhørende samme bruger, ofte kommer parvis og tre eller fire sammen. Her ud fra ville det være naturligt at slutte, at man

i Grindsted står over for et uregelmæssigt skifte, sådan som også Henrik Larsen (1918) mente at kunne påvise i byerne nord for Limfjorden, og som skulle være ældre end både bolskiftet og solskiftet.

Men betragter man sagen nøjere, bliver man nødt til at revidere sine anskuelser på dette punkt. Det viser sig således, at numrene 2, 3, 4 i Hauens Fald ligger ved siden af hinanden i tre tilfælde, i Tofteagre optræder nr. 2, 3 i kombination to gange, og i det ene ledsages de af nr. 4. I Hammerdams Agre findes følgende kombinationer: 12 og 6 (4 gange), 7 og 12 (3 gange) og 1 og 9 (4 gange). I Bjergefald forekommer parret 11 og 15 i 3 tilfælde, og i Skouens Fald findes numrene 2 og 1 i 3 tilfælde. Disse ganske korte kombinationer kunne måske friste til den antagelse, at man i Grindsted har med resterne af et bolskifte at gøre, men da de nævnte kombinationer optræder både i gamle kerneagre og i de nyest tilkomne marker, så må man se med en vis skepsis på en sådan løsning.

Men forlægger man undersøgelsen til Bløshøys Agre, der må regnes for en af Grindsteds ældre skifter, dukker der pludselig en anden og langt mere regelmæssig agerfølge op. Her finder man nemlig gentagne gange kombinationen 6, 7, 4, 3, 2, 1, idet dog nr. 1 i visse tilfælde mangler. Enten denne hele kombination eller den første del af den findes endvidere sammen med nr. 8, 10 og 12, så at en »fuldstændig« række kommer til at indeholde 8, 10, 12, 6, 7, 4, 3, 2, 1. Man vil allerførst lægge mærke til, at dette er de samme brug, som har »tofter« i byen, med undtagelse af nr. 5. Benytter man nu denne række som middel til en »korrektion« af agerfølgen i hele Bløshøys Agre, med undtagelse af de allerførste samt Birkeagre, og arbejder ud fra den anskuelse, at mageskifter i agre må have fundet sted i en ikke ubetydelig grad, så viser det sig endnu tydeligere, at rækken har været udgangspunkt for den senere omrebning af Bløshøys Agre (se tabel V).

Af denne tabel fremgår det, at nr. 5 kun optræder en enkelt gang, men ganske vist med 4 sammenliggende agre, hvorfor der er en vis begrundelse for at forestille sig, at dette nummer ikke oprindeligt har hørt med i rækken. Men derimod findes der en enkelt ager tilhørende nr. 9, uden at det kan siges, at den erstatter nogen anden.

Man tør af det ovennævnte slutte, at Bløshøys Agre ved den sidste omrebning før 1688 blev delt mellem nr. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10 og 12, men ikke ligeligt. Numrene 2, 3, 4, 6, 7 fik lige meget jord, nr. 1 fik 1 ager mindre end disse, nr. 8, 10 og 12 fik fire agre færre, og nr. 9 fik kun en eneste. Konklusionen må da være den, at ved den rebning af Bløshøys Agre, der manifesterede sig som vist, fandtes der i

Tabel V.

Table V.

Rækkefølgen i Bløshøys Agre.
Succession in strips in Bløshøys shot.

1688-rækken:	8 - 8 - 12 - 6 - 7 - 3 - 3 - 3 - 1 - 9 - 6 - 7 - 4 - 2 -
korrigeret:	8 - 10 - 12 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 - 9 - 6 - 7 - 4 - 3 -
1688-rækken:	2 - 8 - 10 - 12 - 6 - 7 - 5 - 5 - 5 - 5 - 6 - 7 - 4 - 3 -
korrigeret:	2 - 8 - 10 - 12 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 - 6 - 7 - 4 - 3 -
1688-rækken:	2 - 8 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 -
korrigeret:	2 - 1 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 -
1688-rækken:	13 - 10 - 12 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 2 - 6 - 7 - 7 -
korrigeret:	8 - 10 - 12 - 6 - 7 - 4 - 3 - 2 - 1 - 6 - 7 - ? -

Grindsted kun de her nævnte brug. Der manglede altså endnu nr. 5, 11, 13, 14, 15, 16. De 11 brug er de samme, som har »toftejorder«, hvorfor omrebningsen af toften må være sket samtidig med rebningsen af Bløshøys Agre, og endvidere er det sikkert de samme 11 brug, som fandtes i Grindsted i 1553 ifølge præsteindberetningen fra den tid.

Opmålingen af Bløshøys Agre til brug for matriklen skete ifølge Markbogen fra vest mod øst. Læses tabellen den anden vej, er det indlysende, at Bløshøys Agre ved denne lejlighed blev solskiftede, og det samme må have været tilfældet med tofterne, idet gårdene i byen kan optælles i samme rækkefølge, begyndende i det sydøstlige hjørne og derefter modsat urviserens gang. Dog er der senere sket den lille ændring, at nr. 5 er kommet ind i rækkefølgen i toften, men ikke i agrene.

Også i Græsfald, der fortsætter Bløshøys Agre mod sydøst, har man den fulde række repræsenteret en enkelt gang, dog med den forskel, at der er byttet om på nr. 6 og 7. Nr. 5 mangler også her, mens nr. 9 har fået en enkelt ager. Der ud over findes delstykker af rækken flere gange, f. eks. 6, 7 og 4, 3, 2, d.v.s. gårdene.

Har man først fået øje for den fulde række, bestående af brugene 8, 10, 12, (9), 6, 7, 4, 3, 2, (1), er det ikke vanskeligt at se, hvordan de førstnævnte brudstykker fra de øvrige skifter (6, 12 eller 12, 7 eller 1, 9 eller 2, 3, 4) kan passes ind i mosaikken. Der er da næppe tvivl om, at Grindsteds agre engang er blevet solskiftede, og ikke bolskiftede, men at dette solskifte ved mageskifter og sammenlægninger af agre i tidens løb er blevet næsten ukendeligt. Kun i Bløs-

høys Agre og i Græsfald er det endnu i slutningen af 1600-tallet genkendeligt. I de fald, der må formodes at være taget ind til dyrkning på et endnu senere tidspunkt, som Skouens Fald, Bjergefald og Hundals Fald, er der intet spor af et tidligere solskifte, og noget kunne tyde på, at i hvert fald Bjergefald og Hundals Fald er resultater af mere individuelle udvidelser, at det er datidens »indeklemte husmænd«, der på disse steder har kunnet forøge deres tilliggende.

Tænker man sig Grindsted by uden Birkeagre, Skouens Fald, Bjergefald og Hundals Fald, viser det sig naturligvis, at alle brugene bliver mindre, men der bliver ingen relative forskydninger mellem de tidligere nævnte brugsstørrelser. Efter fradraget vil brugene have følgende størrelser (angivet i tønder og skæpper):

Nr.	2	3	4	7	6	1	5	12	10	8	9
Areal	28.4	20.0	28.4	22.5	27.7	10.3	12.2	9.7	9.1	9.4	9.4
Nr.	14	11	13	15	16						
Areal	3.0	3.0	2.7	0.3	0.5						

Tabellen understreger endnu engang de 11 brugs særstilling i forhold til de fem øvrige, som på det tidspunkt, da denne situation herskede, næppe kan have været selvstændige brug.

Når det som tidligere nævnt har været fremhævet, at Bløshøys Agre og Græsfald i modsætning til de øvrige kerneagre kun har få mageskifter og sammenlagte agre, så kan der eventuelt tænkes den forklaring, at disse skifter er blevet solskiftet på et sent tidspunkt, uden at de andre bymarker er blevet inddraget i en tilsvarende omrebning. Men ifølge Jyske Lov kunne en omrebning af kun en del af bymarken ikke finde sted, men hele byen skulle rebes, såfremt der opstod uenighed i et jordspørgsmål (Første Bog, Kapitel 45). Nu kan man meget vel have fraveget denne forordning, men den forklaring trænger sig mere på, at Bløshøys Agre og Græsfald er senere optagne agre, altså en dyrkningsudvidelse, som alle bymændene har været fælles om, og i så tilfælde kan man lettere forestille sig, at den er blevet fordelt til brugerne under anvendelse af solskifte, uden at denne forretning har berørt de ældre skifter, og at den nye jord er blevet fordelt efter brugenes andel i den tidligere bymark.

Arbejder man med den naturlige arbejdshypotese, at de store brug er ældre i byen end de små, så må bolene 1, 5, 12, 10, 8 og 9 være yngre end gårdene 2, 3, 4, 6, 7, og hvis man yderligere regner med, at nyindtagning af jord er forløbet i takt med befolkningsforøgelsen på den måde, at de nye brug fik andel i disse, men deri-

mod ikke i højere grad i de bestående marker, så skulle man ved at foretage en yderligere reduktion af bymarken efterhånden få de nyere brug elimineret. Men her støder man på den vanskelighed, at jo ældre et skifte er, des oftere er der sket mageskifter i det, så at den oprindelige fordeling kan være ganske tilsløret. Ved enhver nyindtagning af jord vil de ældre og større brug naturligvis tage hovedparten, såfremt det sker i fællig med alle bymænd.

Som tabel VI viser, er dette også tilfældet i Bløshøys Agre og Græsfald og tildels i flere andre, men derimod ikke i Hammerdams Agre, der er de længst borteliggende, og som af den grund må formodes at høre til en yngre gruppe end Hauens Fald og Tofteagre. Efter afstanden fra bytomten burde Hammerdams Agre også være yngre end Bløshøys Agre, og tilmed er de mere lavtliggende og fugtige og derfor mere velegnede til græsning og høslet. Og dog er der i agrenes uregelmæssige skifte et gammelt træk, der sætter dem på linie med Tofteagre og Hauens Fald. Der er således flere forhold, der taler til ugunst for den teori, at Hammerdams Agre skulle skyldes en fælles indsats af alle byens bønder, hvorved de største fik mest og de mindste mindst.

Man kunne derfor fristes til den forestilling, at bolenes store andel i Hammerdams Agre i forhold til gårdene er primær.

I nedenstående tabel er de 5 gårdes og de 5 gamle bols andel i Grindsteds ældre bymarker trukket ud, og deres tilliggende angivet i tønder og skæpper land.

	Hammerdam	Hauensfald	Tofteagre	Bløshøy	Græsfald
Gårdene	14.3	20.7	30.4	35.4	13.2
Bolene.....	20.6	5.6	10.3	11.0	4.4

Heraf fremgår det tydeligt, at gårdene normalt har 3—4 gange så meget jord som bolene i de ældre bymarker. Men i Hammerdams Agre er forholdet det modsatte. Her har gårdene kun $\frac{2}{5}$, men bolene $\frac{3}{5}$. Dette kunne tyde på, at bolene eller nogle af dem har en primærrettighed her, som de ikke har andre steder. Såfremt dette er tilfældet, er næsten den eneste forklaring den, at bolene engang har ligget herude vestpå og dannet deres eget lille samfund, måske endda været den bebyggelse Hammer, der mangler i Hammer sogn, men som findes i navne som Hammer Bakker og Hammerdam, den lille nu tørlagte sø.

Holder denne vage teori stik, så er det Grindsted, der kendes fra matriklen 1688 og som omtales i præsteindberetningen 1553, opstået dels ved en sammenlægning af to tidligere bebyggelser, Grind-

Tabel. VI.

Table VI.

Jordfordeling på agre i Grindsted by 1688.
Acreage in each shot and of each farmstead in 1688.

Nr.	Ialt	Stokbro- fald	Hauens- fald	Tofteagre	Hammer- dams agre	Hundals- fald	Bløshøys agre	Græs-fald	Skouens- fald	Bjerrefald
G 2	39.1	2.6	5.4	4.2	—	0.7	10.3	4.4	3.6	5.2
— 3	22.3	3.6	5.0	3.3	—	1.2	7.2	2.6	—	1.1
— 4	30.4	5.5	5.5	6.2	3.6	0.2	4.4	0.7	—	1.6
— 7	31.2	—	2.0	8.1	2.2	0.2	8.3	2.3	3.2	5.1
— 6	32.2	1.0	2.6	8.4	8.3	3.3	5.2	2.5	1.0	—
B 1	15.6	1.2	1.1	1.3	1.7	0.1	2.6	2.0	3.7	1.3
— 5	13.2	5.4	2.1	1.2	2.3	0.1	1.2	—	0.2	0.5
— 12	14.4	—	—	1.1	5.6	0.1	1.5	0.4	2.5	1.7
— 10	19.6	—	0.7	1.7	5.4	3.1	2.1	1.1	—	7.4
— 8	15.4	—	0.6	2.3	0.4	1.5	2.6	0.3	4.7	3.0
— 9	10.0	—	0.7	2.3	4.6	0.4	0.4	0.4	—	—
— 14	13.6	—	—	—	2.1	1.6	—	0.6	1.0	9.1
— 11	5.5	—	1.2	—	—	0.1	1.2	0.2	—	2.4
— 13	6.0	—	—	0.6	3.0	0.2	1.1	—	0.5	1.1
— 15	5.3	—	—	—	0.3	0.4	0.7	—	2.2	1.6
— 16	5.5	—	—	—	—	—	1.4	—	—	3.4

sted og Hammer, og dels ved en naturlig udvidelse gennem befolkningsforøgelse.

Konklusionen kan da tænkes at være den, at et lille bondesamfund engang er vokset op på det jævne terræn nord for Hammer Bakker, idet man efterhånden tog mere og mere af den sandede, let bearbejdelige moræne ind til dyrkning, så at ageren efterhånden kom til at omfatte det senere Stokbro Fald, Hauens Fald og dele af Tofteagre. På et eller andet, senere tidspunkt, måske i tidlig vikin-

getid, opstod der en ny bebyggelse længere mod vest mellem bakkerne og Hammer dam. Denne fik navnet Hammer og blev kirkeby. Med senmiddelalderen indtrådte en klimaforværring, der ændrede fugtighedsforholdene i ugunstig retning for Hammer. Grundvandsstanden steg omkring Hammer dam med det resultat, at høsten svigtede. Bønderne besluttede sig derfor til at flytte til et mere tørt sted, og det blev østpå til Grindsted, hvor de rykkede ind og dannede den vestlige gårdække, sådan som det er forsøgt illustreret på fig. 8. Som kompensation for de mistede agre (Hammerdams agre), opdyrkedes derfor i fællesskab med Grindsteds bønder, som antagelig også har måttet opgive dele af Hauens Fald, de mere højt- og tørtliggende Bløshøys Agre, der rebedes efter solskifte. Senere føjedes Græsfald til på samme måde. De nytilkomne fik også andel i Tofteagre mod at afgive visse rettigheder i Hammerdams Agre. Sådan kan man tænke sig situationen frem til midten af 1500-tallet, da ny befolkningstilvækst krævede forøgelse af det dyrkede areal. Efterhånden som bolene 11, 13, 14, 15 og 16 kom til, blev der taget mere og mere jord ind, og resultatet blev, at bymarken forøgedes med Hundalsfald, Skouens Fald og Bjergefald, en forøgelse der praktisk taget var fuldendt omkring slutningen af 1600-tallet.
